

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 132 2011

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Otto Fischer (uppsatser) och Jerry Määttä (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Magnus Bergvalls Stiftelse

Bidrag till *Samlaren* insändes digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word till info@svelitt.se. Konsultera skribentinstruktionerna på sällskapets hemsida innan du skickar in. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 15 juni 2012 och för recensioner 1 september 2012. *Samlaren* publiceras även digitalt, varför den som sänder in material till *Samlaren* därmed anses medge digital publicering. Den digitala utgåvan nås på: <http://www.svelitt.se/samlaren/index.html>. Sällskapet avser att kontinuerligt tillgängliggöra även äldre årgångar av tidskriften.

Uppsatsförfattarna erhåller digitalt underlag för särtryck i form av en pdf-fil.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.svelitt.se.

ISBN 978-91-87666-29-4

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2012

Michael Tengberg, *Samtalets möjligheter. Om litteratursamtal och litteraturreception i skolan* (Doktorsavhandling [Centrum för utbildningsvetenskap och lärarforskning, CUL. Forskarskolan i utbildningsvetenskap], 6). Brutus Östlings Bokförlag Symposion. Stockholm & Stehag 2011.

Michael Tengbergs doktorsavhandling i humaniora med inriktning mot utbildningsvetenskap handlar om litteratursamtalets möjligheter och problem i svenskämnet litteraturundervisning. Tengberg har själv initierat och lagt ramarna för ett avgränsat undervisningsförlopp där han har följt fyra högstadielärare och deras elevers arbete med en och samma skönlitterära text, Majgull Axelssons novell "Över spåret". Avhandlingen består av 10 kapitel. Därtill kommer ett förord, en kort sammanfattning på engelska, en litteraturförteckning/referenslista samt ett personregister. Inalles landar vi på 352 sidor.

I inledningskapitlet ges först en bakgrund till avhandlingen och en första inplacering av studien i en vetenskaplig och didaktisk kontext. Utgångspunkten är den konsensus som tycks råda inom forskning och pedagogisk retorik om att litteratursamtalet är något närmast oomtvistat gott. Inte sällan framställs litteratursamtalet som botemedlet mot allsköns brister i svenskundervisningen: omotiverade elever, gammaldags förmedlingspedagogik, bristande förståelse av litteratur, oklara föreställningar om varför man skall läsa litteratur i skolan osv., osv. Utan att på något sätt avskriva litteratursamtalets möjligheter menar Tengberg ändå att sådana förgivettaganden måste problematiseras. Det blir av största vikt att försöka visa mer konkret *vilka* potentialer som kan finnas och *hur* dessa kan realiseras. Det, kan man säga, blir följdriktigt också avhandlingens överordnade uppgift. Vilka sätt att se på litteratur och läsning genereras egentligen i samtalen? Kan samtalen bidra till att utveckla elevernas reception av den litterära texten?

Efter den kritiska genomgången av talet om litteratursamtal följer en diskussion av några andra för studien centrala begrepp och perspektiv. Det handlar om olika sätt att se på lärande, om begreppet litterär kompetens, om litterära konventioner och om textens roll i läsochläsprocessen. Särskilt textbegreppet blir avgörande, på ett flertal olika sätt. Tengberg skiljer på texten som en artefakt och texten som en responsförberedande struktur. Artefakten är texten som fysiskt föremål – boken, eller i det här fallet den uppkopierade novellen. Ofta tänker man sig

att det är här meningen finns och att denna åtminstone idealt sett skall vara densamma för alla läsare. Det håller inte Tengberg med om: "Men text syftar också på den responsförberedande struktur som under läsakten är riktad på läsaren och som samtidigt utgör det teckensystem som läsaren riktar sig mot. I den bemärkelsen menar jag att texten *inte* är gemensam för alla läsare utan någonting som uppstår på olika sätt i olika sammanhang och som svar på olika läsarter" (s. 28). En sådan textsyn får givetvis radikala konsekvenser för analysen av litteratursamtalen och jag skall återkomma till det nedan.

Nu finns det ju en mängd olika typer av litteratursamtal och Tengbergs ambition är inte att studera dem alla. Han har valt att fokusera det som en annan forskare, Eva Hultin, benämner det texttolkande samtalet, ett samtal där den litterära *textens* möjliga betydelser står i centrum. Avhandlingens syfte formuleras så här: "Det övergripande syftet med avhandlingen är att bidra med mer detaljerad kunskap om det texttolkande litteratursamtalets pedagogiska möjligheter (och begränsningar). Uppgiften blir därför att undersöka i första hand vilka förutsättningar samtalet skapar för att utveckla elevernas reception av en gemensamt läst text. I förlängningen har jag också intresserat mig för om, och i så fall hur, dessa samtal kan sägas ge eleverna förutsättningar för att utveckla några mer generella insikter om eller förhållningssätt till vad det vill säga att läsa litteratur" (s. 29). Till syftet hör ett antal mer specifika forskningsfrågor som inrymmer både ett lärar- och ett elevperspektiv och som bl.a. fokuserar lärarnas didaktiska ambitioner med samtalen, hur samtalen är organiserade och vilka konsekvenser detta får för tolkningsarbetet, samt vilka läsarter som uppmuntras och blir synliga i samtalen.

I kapitel 2 presenteras och diskuteras tidigare forskning om litteratursamtal. Ett antal inflytelserika amerikanska studier uppmärksammas särskilt (Nystrand, Marshall m.fl.), liksom några av de svenska och nordiska forskningsinsatserna på området – den tidigare nämnda Eva Hultin, men också studier av bl.a. Johan Elmfeldt och Peter Kaspersen. I kapitlet problematiseras begreppet som autentiska och retoriska frågor. Tengberg urskiljer ett antal luckor eller blinda fläckar i den tidigare forskningen: man har inte tillräckligt studerat *vad* eleverna lär sig i och genom samtalen (innehållsdimensionen är för svag); receptionsteoretiska perspektiv underordnas mera generella teorier om språk, lärande och interaktion; samspelet mellan text och läsare undersöks alltför sällan på djupet.

Det tredje kapitlet heter "Metod och material". Här presenteras undersökningens utformning och upplägg samt förs metodiska och metodologiska resonemang om de olika vägval som gjorts när det gäller genomförande, insamling, dokumentation och analys. Studien omfattar fyra högstadielärare och tio av deras klasser. Sammanlagt medverkar fler än 200 elever. Undervisningsupplägget består av fem moment (högläsning, skriftlig respons, om-läsning, samtal, skriftlig respons). Till detta skall läggas intervjuer med lärarna före och efter upplägget och med några elever från varje klass efter upplägget. De huvudsakliga metoder som använts är observationer och intervjuer. Alla litteratursamtalen har spelats in på video. Det i studien ingående materialet är mycket omfattande och presenteras schematiskt på s. 63ff. Den skriftliga responsen på novellen vid två tillfällen genererade sammanlagt 420 elevtexter (tabell 3.1, s. 63). Sammanlagt genomfördes 33 intervjuer med lärare och elever (tabell 3.2, s. 64). 17 litteratursamtal spelades in, där den sammanlagda tiden uppgår till drygt 9,5 timmar (tabell 3.3, s. 64f).

Hur angriper då Tengberg detta enorma material? Givetvis kan det inte bli tal om att analysera det i sin helhet. I samtalen urskiljs vad Tengberg kallar "kritiska eller särskilt intressanta" sekvenser eller aspekter. Tre urvalskriterier för att identifiera sådana nämns (s. 69): det gäller sådana teman som spelat en viktig roll i tidigare forskning om litteratursamtal (t.ex. hur läraren väljer att formulera sina frågor); ett andra kriterium har varit läsningarna av novelltexten – textställen eller aspekter på texten som lärare och elever har funnit särskilt betydelsefulla; ett tredje kriterium har varit relationen mellan vad lärarna säger sig vilja med samtalen och vad de faktiskt gör. Tengberg lyfter fram tre teman som "lagts till grund för det analytiska fokus som beledsagat arbetet med den delen av det empiriska materialet" (s. 70): samtalets organisering, läsarter, och hur samtalen bidrar till att påverka elevernas sätt att urskilja texten.

Metod- och materialkapitlet avslutas med en diskussion om validitet och representativitet (begreppet validitet förekommer dock bara i rubriken). Frågan om det går att generalisera resultaten från en undersökning som i huvudsak måste beskrivas som kvalitativ diskuteras nyanserat och Tengberg argumenterar för att även om man inte kan generalisera om samtalen som helhet så finns det mönster och aspekter av samtalen som går att generalisera.

Kapitel 4 heter "Den didaktiska läsarten" och handlar om hur lärarna kom fram till vilken av de tre skönlitterära texter Tengberg föreslagit som skulle läsas och tas upp i undervisningen (utöver Majgull Axelssons novell var det "Sunnanäng" av Astrid Lindgren och "Far och jag" av Pär Lagerkvist). Materialet består av en inledande gemensam diskussion mellan de fyra lärarna samt förberedande intervjuer med lärarna som Tengberg genomfört innan de hade påbörjat arbetet i sina klassrum.

Begreppet didaktisk läsart beskrivs inledningsvis som ett verktyg för att "förstå iscensättningen av ett litteratursamtal, nämligen lärarens förberedande tankar inför samtalet, tankar som berör texten, eleverna och ett didaktiskt syfte, dvs. någon form av lärandemål" (s. 85). Begreppet utreds sedan utförligt på följande sidor.

När det gäller textvalet resonerar lärarna om eventuella språkliga svårigheter som kan uppstå för eleverna, liksom om texternas främmande kulturella repertoarer. De lutar sig starkt mot sina erfarenheter av elevernas tidigare möten med litterära texter. Tengberg understryker att det är ett texttolkande litteratursamtal som bör föras. Lärarnas didaktiska ambitioner innebär däremot en prioritering av att elever skall ha möjligheter att anknyta erfarenhetsmässigt till texten. Detta ses som viktigare än möjligheten till att upptäcka något estetiskt nytt och annorlunda. Samtidigt vill de att eleverna skall bli bättre på att läsa på djupet och mellan raderna (två vanliga metaforer i detta sammanhang).

Kapitel 5 heter "Texten som responsförberedande struktur". Här presenteras novelltexten utifrån hur eleverna har kommenterat den i den första skrivuppgiften (som alltså infaller direkt efter högläsningen av den). Tanken är helt enkelt att beskriva vad det är för text som framträder för eleverna. För det är texten som responsförberedande struktur och inte som artefakt med en given mening som är det som skall undersökas. Kapitlet börjar med en polemisk replik till huvudfåran i den litteraturdidaktiska forskningen: man har här förpassat de textuella förutsättningarna för läsningen till marginalen. En annan polemisk synpunkt är adresserad till Wolfgang Iser när Tengberg ställer (den retoriska) frågan: "Är det t.ex. självklart att läsarens reception har sin grund i en 'intersubjektivt tillgänglig' textstruktur?" (s. 123). Nej det är det inte och Tengberg vänder sig till Christian Mehrstams begrepp *immersens* och till begreppen *läsart* och *lässammanhang* för att komma vidare. Trots kriti-

ken av Iser menar emellertid Tengberg att vissa av hans begrepp kan vara användbara, som exempelvis tomrum (Leerstellen). Rent konkret försöker kapitlet besvara frågor som vilka utmaningar texten ställer eleverna inför och vad i texten som framstår som viktigt att få diskutera med läraren och klasskamraterna. Två av scenerna eller passagera i novellen som lyfts fram av många handlar dels om slutet och dels om vad som egentligen händer med Ulrika i den framåtblick som förekommer och där det mycket kort nämns att hon kommer att hittas sönderslagen. Jagberättarens kön är en annan fråga som förvirrar och engagerar.

Med kapitel 6, "Samtalens organisering", tar vi så steget in i klassrummen och får ta del av samtalen om novellen. Det som står i fokus är hur lärarna organiserar samtalen och genom upplägg och frågeformuleringar möjliggör olika strukturer för deltagande och för eleverna att resonera om texten och sina tolkningar av den. Sekvenser från de 17 samtalen har valts ut som Tengberg menar är särskilt intressanta att utifrån dialogicitetsteori diskutera i relation till avhandlingens problemformulering. Det rör sig om vad som urskiljs som "typiska problem och möjligheter" i det inspelade materialet (s. 162). Till de intressanta resultaten i kapitlet hör att s.k. icke-autentiska frågor mycket väl kan leda till att nya ämnen introduceras, som kan leda till nya infallsvinklar på texten (s. 182). Här finns också stöd i empirin för den inom samtalsforskningen vanliga tesen att elevers lärande gynnas av att deras egna inlägg tillmäts betydelse och används för att utveckla och föra samtalet framåt, liksom för tesen att öppna frågeställningar som uppmuntrar analytiska förhållningssätt leder till ett mer komplext lärande. Om däremot lärarens frågor är förtolkade, dvs. både förutsätter och anvisar ett givet svar, riskerar elevernas tolkningsprocess att stanna av.

Om kapitel 6 undersökte samtalens form ligger fokus i kapitel 7 snarare på samtalens innehåll. Här står begreppet läsart i centrum, och det kan kortfattat definieras som ett visst sätt att läsa. En något utförligare bestämning lyder så här: "de tolkningskonventioner eller förhållningssätt som möjliggör och begränsar själva urskiljandet av texten" (s. 193f). Samtalens resonemang och frågeformuleringar uppmuntrar eleverna att tillämpa särskilda förhållningssätt till texten och Tengberg lyfter särskilt fram sex sådana läsarter som dominerar i materialet: handlingsorienterade (läsaren fokuserar intrigen, karaktärernas inre, eller jämförelser med verkligheten); betydelseorienterade (bokstavliga

läsningar överskrids genom t.ex. inriktning på textens tema); värderingsorienterade (som utgår från etiska eller estetiska värderingar); subjektsoorienterade (personliga erfarenheter och känslor); intentionsorienterade (författarens avsikter och syften med texten) och metakognitiva (där uppmärksamheten riktas mot tänkandet under själva läsprocessen). Läsarterna skall inte ses som hierarkiskt ordnade och inte heller som skarpt åtskilda. Slående är i stället hur de olika läsarterna hela tiden befinner sig i rörelse i samtalen. Att läsarterna inverkar på vilken text som urskiljs i läsningen och samtalet gör dem i högsta grad angelägna att studera. Den didaktiska relevansen är hög.

I kapitel 8, "Samtalens texter", är fokus tillbaka på texten. Närmare bestämt diskuteras utförligare några av de aspekter av texten som elever och lärare betonade i sina läsningar och samtal. En intressant fråga blir hur samtalen påverkar den fortsatta urskiljningen av texten. När samtalen om texten förändras så förändras också texten. I kapitlet får vi bl.a. ta del av en av niornas samtal om när novellhandlingen utspelar sig. Även sekvenser ur samtalen som handlar om berättarstrukturen, den könsbestämda jagpersonen, den så kallade "ormscenen" och slutet analyseras med avseende på hur texten genomgår transformationer under samtalens gång. Tengberg skriver så här om samtalet om i vilken tid novellen utspelar sig: "samtalet radar upp en mångfald av perspektiv på den enskilda frågeställningen, tankegångar prövas och utvecklas successivt mot en mer konkret tillämpning av textbase-erade argument" (s. 238). Samtidigt ges också exempel på hur samtalen *inte* förmår att fånga upp elevers frågor och tankar.

I kapitel 9 undersöks vad eleverna och lärarna tycker om de litteratursamtal de har haft. Hur har de fungerat? Vad har man lärt sig? Har uppfattningen om novellen förändrats och i så fall hur? Materialet som ligger till grund för analysen är elevernas andra skrivuppgift, gruppintervjuer med elever efter samtalet samt avslutande lärarintervjuer. Tengberg sammanfattar elevernas uppfattningar i fyra teman: förståelse och förtydligande (man tycker sig förstå novellen bättre efter samtalet), nya tomrum (texten öppnas för nya tolkningsmöjligheter), igenkänning (läsaren gör kopplingar mellan texten och sitt eget liv) och värdering (elevernas värdering av karaktärerna och deras estetiska värdering av texten). Bland lärarna råder konsensus om att samtalen haft stor betydelse. Elevernas textförståelse har utvecklats, menar de – och en hel del elever tycker det också.

Det tionde och sista kapitlet heter kort och gott "Avslutning". Här ges en sammanfattning av undersökningens viktigaste resultat och slutsatser. Studiens begränsningar diskuteras på ett ingående sätt, liksom dess relevans för forskning och litteraturundervisning.

Helhetsintrycket av avhandlingen är mycket positivt. Den är på många sätt originell och därtill välskriven. Ämne och material behärskas väl. Tengberg uppvisar en mycket god förtrogenhet med forskningsläget och de relevanta teoribildningarna, och avhandlingen innehåller många riktigt intressanta resultat. Några kritiska anmärkningar skall dock anföras.

Forskningsfrågorna är tydliga, precisa och relevanta, men jag frågar mig om de inte kunde ha reducerats något till antalet. Beroende på hur man räknar är de mellan 6 och 10 till antalet. Det kan ibland bli lite svårt för läsaren att hålla reda på dem. På sidan 157 talar Tengberg om avhandlingens problemformulering utan att där eller någon annanstans explicit formulera någon sådan. Man kan också sätta frågetecken vid om Tengberg egentligen lyckas belägga huruvida det sker någon *utveckling* av elevernas litteraturläsning, eftersom han varken studerar eleverna på individnivå eller under ett längre tidsförlopp.

Överlag och genomgående kännetecknas avhandlingen av hög både metodisk och metodologisk medvetenhet. Tengberg resonerar ingående och nyanserat om de val han gjort och pekar också på möjliga problem eller begränsningar. En aspekt som Tengberg kunde ha resonerat utförligare om gäller urvalet av samtalssekvenser. Tre kriterier för "kritiska eller särskilt intressanta sekvenser" lyfts som sagt fram (s. 69). Dessa är alldeles utmärkta och jag ifrågasätter på inget sätt att urvalet gått korrekt till i förhållande till kriterierna. Men med tanke på att han också för elaborerade resonemang om förhållandet mellan kvantitativa och kvalitativa studier, och om möjligheten att generalisera sina resultat, undrar jag varför det påfallande ofta används vaga uttryck som "många", "ofta", "typisk", "vanlig", "vanligast", "ideligen" när aspekter av samtalssekvenserna skall beskrivas (s. 133, 137, 141, 197). En ökad tydlighet om hur han rent konkret arbetat med sekvenserna hade varit önskvärd. Man blir också nyfiken på vilka samtalssekvenser som valts bort och vad som kännetecknar dem. En annan metodreflexion är att väldigt lite av det icke-verbala blir synligt i analyserna, trots betoningen av hur viktigt videodokumentationen av samtalen var.

Teoretiskt är detta en stark avhandling. Det är den inte bara genom att Tengberg är mycket väl förtrogen med relevant teori och förhåller sig till den på ett kritiskt och reflekterande sätt. Teorin används också konstruktivt och kreativt – och i mötet med empirin arbetas även ny teori fram, något som inte minst gäller läsarbegreppet. Textbegreppet är viktigt i avhandlingen, och det avviker på många sätt från common sense-uppfattningarna, också inom litteraturvetenskapen. Jag hade gärna sett en ytterligare motivering av varför det är så viktigt att anlägga ett immergensteoretiskt perspektiv och varför text skall ses som en responsförberedande struktur. Här kan man ju tänka sig att svaren skiftar beroende på kontext: viktigt för receptionsteorin, för denna undersökning, eller för litteraturundervisningen som praktik. Vilka konkreta, *praktiska* konsekvenser får det t.ex. om man som lärare utgår från ett Iser-perspektiv eller ett Mehrstam-perspektiv i iscensättningen av ett litteratursamtal? På samma sätt hade det varit värdefullt med en fördjupad diskussion om vad och hur mycket som egentligen kan sägas om den text som är gemensam för alla läsare. Är det bara den artefaktiska texten som är gemensam? Rimligen inte, men var går gränserna?

En formulering som återkommer är "att läsa och tolka litteratur som litteratur" (t.ex. s. 180), vilket ses som eftersträvasvärt. Men förutsätter inte det att texten har specifika och särskilda litterära egenskaper? Samtidigt ansluter sig Tengberg till Terry Eagletons långt drivna anti-essentialism (s. 14). Frågan som infinner sig är om det blir någon större skillnad på perspektiven – litteraturvetenskapens tal om specifikt litterära egenskaper å ena sidan, och de egenskaper som framträder genom de icke-essentialistiskt framanalyserade tolkningskonventionerna å andra sidan. Den litterära texten kan beskrivas med en uppsättning egenskaper som i ena fallet antas vara fasta och textinterna och i det andra fallet produkter av ett lässammanhang eller en tolkningsgemenskap. Men de framlyfta och därmed privilegierade egenskaperna kan mycket väl bli desamma.

Analyserna av det empiriska materialet är genomgående skickligt genomförda. De är nyanserade och välbelagda och kännetecknas som jag redan sagt av relevant och kreativ teorianvändning – som i sin tur genererar ny teori. Tengberg visar övertygande vilket enormt komplicerat fenomen ett litteratursamtal är, och därmed också vilka höga krav det ställer på den forskare som vill studera det.

Det ställer givetvis också höga krav på aktörerna i samtalet. Både av egen lärarerfarenhet och efter att ha läst denna avhandling slås man ju många gånger av alla de kontingenta faktorer som spelar in i hur samtalet utvecklar sig (och om man som lärare, och elev givetvis, tycker att det blev ”bra”, ”lyckat”, ”man lärde sig verkligen något” etc.).

Avhandlingen har många viktiga didaktiska implikationer, inte minst följande: ”Istället för att enbart fråga oss vilka texter vi tycker att elever skall läsa, bör vi som svensklärare och svensksdidaktiker fråga oss vilka läsararter vi vill att undervisningen skall uppmuntra och utveckla hos eleverna” (s. 321). Och det är nog just i beskrivningen och analysen av de olika läsarterna som avhandlingen kan visa sig få praktiskt pedagogiskt genomslag. Å ena sidan kan många lärare känna igen sig i samtalen, å andra sidan innebär ett fokus på läsararter, dvs. ett fokus på *hur* man kan läsa litteratur, ett inspirerande men också utmanande perspektivskifte.

Michael Tengbergs studie utgör sammanfattningsvis ett välkommet bidrag till den svenska litteraturdidaktiska forskningen. Att denna forskning nu tycks genomgå en fas av vitalisering är denna avhandling både ett exempel på och ett bidrag till.

Magnus Persson